

**TÜRKİYE – AZERBAJCAN İLİŞKİLERİNİN SON ON YILI (2006-2016): KARDEŞLİKTE
STRATEJİK İŞBİRLİĞİNE UZANAN YOL**

Dr. Öğr. Üye. Ulviyye AYDIN*

ÖZ

Türkiye ve Azerbaycan Avrasya bölgesinin iki önemli ülkesidir. Aralarındaki etnik, dini ve kültürel bağlar nedeniyle bu ülkeler birbirini “kardeş devlet” olarak tanımlamaktadır. Tarihi olaylar yirminci yüzyılın başlarında Türkiye ve Azerbaycan’ı farklı yönlerde sürüklemiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması ile Anadolu’da Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Rus İmparatorluğu’nun dağılması sonrasında bağımsızlık ilan eden Azerbaycan ise Bolşevik işgaline maruz kalmış, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak Sovyetler Birliği’nin bir parçasını oluşturmuştur. Azerbaycan 1991 yılında yeniden bağımsızlığını kazanmış, onu ilk tanıyan ülke Türkiye olmuştur. Bu makalede yirmi beş yıllık Türkiye-Azerbaycan ilişkileri öne çıkan başlıklarla özetlenerek, iki ülke arasındaki ilişkilerin 2006-2016 yıllarını kapsayan son on yıllık dönemde durulmuştur. Söz konusu dönemin üzerinde durulmasının esas sebebi, özellikle son on yılda iki ülke arasındaki ilişkilerin duygusal zeminden çıkarak yerel, bölgesel ve küresel gelişmeler ışığında stratejik işbirliğine dönüşmesidir. Tarihi İpek Yolu’nun canlandırılması girişimleri, özellikle enerjide dışa bağımlı Avrupa Birliği ülkelerinin alternatif kaynak arayışı bağlamında Hazar havzası petrol ve doğalgazını Batı’ya taşıyacak boru hattı projelerinin başarılı bir şekilde faaliyete başlaması Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Çalışmada Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin kısa tarihçesine, bağımsızlık sonrası dönemde imzalanan temel anlaşmalara değinilerek, iki ülke arasında bölgesel ve küresel bağlamda yaşanan gelişmelerin etkisi ile farklı boyutlara ulaşan ilişkiler ele alınmış, ikili ilişkilerin geleceğine yönelik çıkarımlarda bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, boru hatları, enerji, stratejik işbirliği, Türkiye, ulaştırma.

**THE LAST TEN YEARS OF TURKEY – AZERBAIJAN RELATIONS (2006-2016):
PATH FROM BROTHERHOOD TO STRATEGIC COOPERATION**

ABSTRACT

Turkey and Azerbaijan are two important countries of Eurasia. Because of their ethnic, religious and cultural ties, these countries refer to each other as "brother states". At the beginning of the twentieth century historical developments have dragged Turkey and Azerbaijan in different directions. The Republic of Turkey was founded in Anatolia as a result of the disintegration of the Ottoman Empire. Azerbaijan, which declared its independence after disintegration of the Russian Empire, was exposed to the Bolshevik occupation and constituted a part of the Soviet Union as the Azerbaijan Soviet Socialist Republic. Azerbaijan regained its independence in 1991 and Turkey was the first country that recognized it. This article summarizes the twenty-five years of Turkey-Azerbaijan relations under the prominent headings, focusing on the last ten year relation of these two countries between 2006-2016. The main reason of focusing on this period is that in the last decade the relations between the two countries have shifted from emotional ground to the strategic cooperation in the light of local, regional and global developments. The initiatives for revival of historical Silk Road, especially successful start of operations of pipeline projects, carrying the Caspian basin’s petroleum and natural gas to the West in the context of the search for alternative sources of energy-dependent European Union countries gave a new impetus for Turkey-Azerbaijan relations. Mentioning the short history of Turkey – Azerbaijan relations and the main agreements signed in the post-independence period, the relations between two countries were discussed that have reached different dimensions with the influence of developments experienced in the regional and global context, and the future of the bilateral relations are predicted in the study.

*Manisa Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkileri Bölümü, ulaydin91@hotmail.com

Keywords: Azerbaijan, energy, pipelines, strategic partnership, transportation, Turkey.

Giriş

Türkiye ve Azerbaycan Avrasya bölgesinin iki önemli ülkesidir. Her iki devlet Karadeniz – Hazar havzasında Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve İran ile ortak sınırları paylaşmaktadır. Bu ülkeler arasında ortak olan sadece coğrafi sınırlar değildir. Türkiye ve Azerbaycan aynı ırk, dil, din ve kültüre sahip iki ayrı devlettir. Dolayısıyla, Türkiye – Azerbaycan ilişkilerini anlatırken, öncelikle bu iki ülke arasındaki özel bağlara değinmek gerekmektedir. Çünkü iki devleti birbirine bağlayan söz konusu ortak özellikler onlar arasındaki ilişkileri boyut, içerik, nitelik ve nicelik bakımından doğrudan etkilemektedir. Aralarında bulunan soy bağı nedeniyle ister resmi düzeyde ister halk arasında söz konusu iki devlet birbirini “kardeş ülke” olarak tanımlamaktadır. Bu anlamda Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler devletin öncelikli çıkarlarına dayalı klasik uluslararası ilişkiler kapsamının dışında özel bir boyutu vardır. Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün "Azerbaycan'ın sevinci bizim sevincimiz, kederi bizim kederimizdir" sözleri ile Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in "Biz bir millet, iki devletiz" söylemi bahsi geçen kardeşlik bağlarını kesin bir dille ifade etmektedir.

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki siyasi ilişkiler, 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kurulması ile başlamıştır. Yeni kurulan cumhuriyete destek vermek amacıyla Osmanlı Türkiye'si Nuri Paşa komutasındaki birliklerini Azerbaycan'a göndererek, Kafkas İslam Ordusu'nun oluşumuna doğrudan katkı sağlamıştır. Bu dönemde Kafkas İslam Ordusu Bakü ve etrafını Ermeni-Rus işgalinden kurtarmış, iki halkın askerleri ülkenin bağımsızlığının güçlenmesi için birlikte mücadele etmiştir. 28 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Sovyet Rusya'ya ait On Birinci Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiş, yerine Bolşeviklerin güdümündeki Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Aynı dönemde kurtuluş mücadelesi veren Anadolu Türkleri içinde buldukları durum nedeniyle Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne yeterli desteği verememiştir. Azerbaycan'da Sovyet Hükümeti'nin kurulmasından sonra Mustafa Kemal Atatürk Bakü Bolşevik yönetimi ile yakın temaslarda bulunmuştur. Bu anlamda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılmasının hemen ardından, güven mektubu TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından imzalanan Memduh Şevket Esendal'ın, 1920 yılında TBMM Temsilcisi olarak Bakü'ye atanması da tarihi bir gelişme teşkil etmiştir. Aynı şekilde, Azerbaycan Hükümeti de İbrahim Abilov'u Ankara'ya Temsilci olarak atamış, Abilov güven mektubunu TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya 14 Ekim 1921'de sunmuştur. 18 Ekim 1921 tarihinde Azerbaycan'ın Ankara Temsilciliğinin açılışında da Azerbaycan bayrağı göndere bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından çekilmiştir (T.C. Bakü Büyükelçiliği, 2016). Anadolu'daki milli mücadele yıllarında Neriman Nerimanov başkanlığındaki Azerbaycan Sovyet Hükümeti Mustafa Kemal Atatürk'ün yardım talebi üzerine mali ve manevi desteklerini esirgememiştir. O dönemlerde iki devlet adamı arasında yapılan yazışmalardan, dönemin Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin normal ülkeler arası münasebetlerin çok üzerinde olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır (Adıgüzel 2004; Aslan 2008: 50-54).

Kurtuluş Savaşı ve sonrasında Mustafa Kemal Atatürk Azerbaycan politikasını gerçekçilik ilkesinden ayrılmadan döneminin şartlarının gerektirdiği ölçüde şekillendirmiştir (Aslan 2008: 4). Bununla birlikte, Atatürk 29 Ekim 1933 tarihinde yaptığı bir konuşmada özetle; her imparatorluk gibi bir gün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) de dağılacağını öngörmüş ve o zaman Türkiye'nin SSCB'nin idaresindeki dili bir, inancı bir öz kardeşlerine sahip çıkmaya hazır olması gerektiğini istemiştir (Karakoç 2004: 15).

SSCB'ye bağlı olan on beş sosyalist cumhuriyetten biri olarak Azerbaycan 1991 yılına kadar bağımsız bir dış politika yürütememiştir. 1920'li yıllarda müttefik olmalarına rağmen, İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden Soğuk Savaş döneminde Türkiye ve Sovyetler Birliği - dolayısıyla Azerbaycan - rakip kutuplarda yer almışlardır. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru yaşanan bölgesel ve küresel gelişmelerin etkisi ile Soğuk Savaş Türkiye'nin taraf olduğu Batı Birliği'nin kazanması sonucu 1991'de Sovyetler Birliği parçalanmıştır (Veliyev 2012: 23). 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan bağımsızlığını yeniden ilan etmiş, bunu ilk tanıyan devlet 1918 yılında olduğu gibi yine Türkiye Cumhuriyeti olmuştur.

9 Kasım 1991 yılında Türkiye resmen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanımış, Sovyet işgalini takip eden 71 yıllık aradan sonra Türkiye ve Azerbaycan arasında 14 Ocak 1992 tarihinde imzalanan Diplomatik İlişkilerin Yeniden Kurulmasına İlişkin Anlaşma ile iki ülke arasında diplomatik ilişkiler tesis edilmiştir. Bu çerçevede Bakü'de Başkonsolosluk olarak görev yapmakta olan Türkiye Temsilciliği Büyükelçilik düzeyine yükseltilmiş, böylece Azerbaycan'da açılan ilk Büyükelçilik olmuştur. Takip eden dönem içerisinde Türkiye'nin Nahçıvan ve Gence Başkonsoloslukları faaliyete başlamıştır. Benzer şekilde Ağustos 1992 tarihinde Azerbaycan Ankara Büyükelçiliği açılmış, İstanbul'daki Başkonsolosluğu 1993 yılının Ocak ayında, Kars'taki Başkonsolosluğu ise 2004 yılının Nisan ayında hizmete başlamıştır.

Bağımsızlık Sonrası Döneme Kısa Bir Bakış: Bir Millet, İki Devlet

a. Siyasi ilişkiler: Bağımsızlık ilanından hemen sonra, Haziran 1992 tarihinde Ebülfez Elçibey'in Azerbaycan Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi ile iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır. Siyasi gündemini imparatorluklarla mücadele prensibi zerine şekillendiren Cumhurbaşkanı Elçibey, ülkesini 200 yıl denetiminde tutan Rusya'ya ve sınırları içerisinde yaşayan 25 milyondan fazla Azerbaycan Türküne uyguladığı baskı nedeniyle İran'a karşı mesafeli duruşu ile dikkat çekmiştir. Böylece, Cumhurbaşkanı Elçibey dış politika yönünü ağırlıklı olarak Ankara'ya doğru çevirmiştir. Bu tercih yalnızca duygusal bir tepki veya tek bir yöneticinin kişisel dış politika önceliği olmamış, daha ziyade milli bir seçim özelliği taşımıştır (İsmailzade 2005: 2). Cumhurbaşkanı Elçibey, ülkenin bağımsızlığını güvence altına almak amacıyla Batılı ülkeler ile imzalanacak enerji anlaşmalarını da hesaba katarak, Türkiye ile stratejik işbirliğinin geliştirilmesine özellikle önem vermiştir (Bagirov 2001: 178). Sonraki yıllarda Türkiye ve Azerbaycan'ı Doğu ile Batı arasında enerji koridoru yapacak işbirliklerinin temeli de bu dönemlerde atılmıştır.

1992-1993 yıllarında Azerbaycan'a ait Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi ve etrafındaki yedi bölgenin Ermenilerce (Rusya destekli) işgali ve ülkede çıkan iç

karışıklıklar sonucu ülke yönetimine Haydar Aliyev geçmiştir. Azerbaycan topraklarının %20'lik bir kısmının işgal edilmesi ve dış destekli iç istikrarsızlıklar Cumhurbaşkanı Aliyev'in dış politikada farklı öncelikler izlemesini gerektirmiştir. İlk aşamada dış politikadaki söz konusu değişiklikler Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilere yönelik sorular uyandırır da zamanla bunun faydacı bir yaklaşım kapsamında denge politikası olduğu anlaşılmıştır (İsmailzade 2006: 3-4). 2003 yılına kadar devam eden Cumhurbaşkanı Aliyev iktidarının ilerleyen yıllarında ikili ilişkileri "bir millet, iki devlet" prensibi ile tanımlaması taraflar arasındaki bağların özel niteliğinin aslında hiç değişmediğini göstermiştir. Nitekim 2000'li yılların başından itibaren Azerbaycan ekonomisindeki olumlu gelişmeler ikili siyasi ilişkilere de yansımıştır. Bunun doğal sonucu olarak Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 16-17 Ağustos 2010 tarihleri arasında Azerbaycan'a gerçekleştirdiği resmi ziyaret sırasında "Türkiye ile Azerbaycan Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" imzalanmış, Eylül 2010'da ise "Türkiye ile Azerbaycan Arasında Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi (YDSİK)" mekanizması tesis edilmiştir. 2011'den beri Cumhurbaşkanları başkanlığında gerçekleştirilen YDSİK toplantıları, ilişkilerin her alanda daha da derinleşmesine katkı sağlamaktadır. 2011-2016 döneminde YDSİK beş defa toplanmış olup, söz konusu toplantılarda ikili siyasi ilişkilerin daha ileri taşınması ve iki ülke arasındaki ticaret hacminin 2023 yılında 15 milyar ABD Doları'na ulaştırılması esas hedef olarak belirlenmiştir. Bu toplantılarda ticaret, bilim, teknoloji, sanayi, enerji, savunma, bankacılık, vize uygulamaları, turizm, sağlık, tarım, altyapı, ulaştırma, kalkınma, eğitim, iletişim, kültür, çevre gibi alanlarda toplam 30 anlaşmaya imza atılmıştır (T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü 2017).

b. Ekonomik ve ticari ilişkiler: Geçen süre zarfında Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde çok yönlü işbirliğini hedefleyen önemli adımlar atılmıştır. Bu girişimlerden biri de Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ekonomik ve ticari ilişkileri düzenleyen 01.11.1992 tarihli Ticari ve Ekonomik İşbirliği Anlaşmasıdır. Bugün gelinen noktada Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dış ticaret hacmi bavul ve sınır ticareti dahil olmak üzere 4 milyar ABD Doları düzeyindedir. Türkiye Azerbaycan'a esasen mobilya, demir/çelik aksam, kıymetli metaller, makine, muhtelif inşaat, eczacılık, gıda ve tekstil ürünleri ihraç etmektedir. Tablo 1'de Türkiye'nin son on yıl içerisinde Azerbaycan'a yapmış olduğu ihracat miktarları gösterilmiştir. 2006-2015 yılları arasında Azerbaycan'a yapmış olduğu ihracat Türkiye'nin toplam ihracatının yaklaşık %1.42'ni oluşturmaktadır. 2015 yılı sıralamasında Azerbaycan Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkeler arasında yirminci sırada yer almıştır.

Tablo 1. Türkiye'nin Azerbaycan'a Yıllık İhracat Tutarları (Değer: Milyon ABD \$)

İllar	006	007	008	009	010	011	012	013	014	015
hracat	95,287	.047,668	.667,469	.400,446	.550,479	.063,996	.584,671	.960,371	.874,608	.898,520

Kaynak: TÜİK, 2016.

Genel olarak, Türkiye'nin Azerbaycan'a ihracatı; ihraç ürünlerinin bu ülkede tanınmaya başlaması, Türk şirketlerinin Azerbaycan piyasasında şube açmak suretiyle Türkiye'den ithalat yapması ve bu malları iç piyasada pazarlaması gibi nedenlerle 1993 yılından bu yana yükselme eğilimi göstermektedir. Ancak, yüksek gümrük vergisi oranları nedeni ile iki ülke dış ticareti potansiyelinin gerisinde kalmaktadır. Oysa Rusya gümrüksüz mal ihraç etmesi nedeniyle Azerbaycan'ın ithalatında önemli bir avantaja sahiptir. İngiltere BP şirketi, ABD ise petrol yatırımları nedeniyle Azerbaycan'ın ithalatında öne çıkmaktadır. Buna rağmen, Türkiye ürün çeşitliliği anlamında önemini korumaktadır.

Türkiye Azerbaycan'dan ağırlıklı olarak işlenmemiş alüminyum, çeşitli kimyasallar, petrol yağları, hayvan derileri, petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar, işlenmemiş kurşun, pamuk ipliği ithalatı yapmaktadır. Tablo 2'de son on yıllık dönemde Türkiye'nin Azerbaycan'dan yaptığı ithalat miktarları yer almaktadır.

Tablo 2. Türkiye'nin Azerbaycan'a Yıllık İthalat Tutarları (Değer: Milyon ABD \$)

Yıllar	006	007	008	009	010	011	012	013	014	015
İthalat	96,581	85,500	62,835	40,599	52,525	62,263	39,936	33,748	91,283	32,376

Kaynak: TÜİK, 2016.

Türk firmalarının Azerbaycan'daki yatırımlarının toplam değeri 9 milyar ABD Doları'dır. Bu yatırımların 5,5 milyar ABD Doları 2005-2016 döneminde gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan'da 25 bini aşkın kişiye iş imkanı sunan 2600'den fazla Türk sermayeli şirket faaliyet gösterirken, söz konusu yatırımları ağırlıklı olarak telekomünikasyon, bankacılık/sigorta, ulaştırma, gıda ticareti, tekstil, eğitim, mobilya ve inşaat malzemeleri sektörlerine yönelmiştir. Geçen zaman zarfında Türk inşaat firmaları Azerbaycan'da toplam 12 milyar ABD Doları değerinde 363 proje üstlenmişlerdir. Türkiye'nin, 2004 yılından bugüne dek Azerbaycan'a yapmış olduğu ikili resmi kalkınma yardımlarının toplam tutarı 320 milyon ABD Doları'dır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2016).

Diğer taraftan, 2016 yılı itibarıyla Türkiye'de 1.956 adet Azerbaycan sermayesine sahip şirket faaliyet göstermektedir. Türkiye'deki Azerbaycan sermayeli şirketlerin başlıca faaliyet alanları şunlardır: Toptan ve perakende ticaret; inşaat; gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri; ulaştırma, haberleşme ve depolama hizmetleri; imalat sanayi; oteller ve lokantalar; diğer toplumsal, sosyal ve kişisel hizmet faaliyetleri; tarım, avcılık ve ormancılık; sağlık işleri ve sosyal hizmetler; madencilik ve taş ocakçılığı; elektrik, gaz ve su; eğitim hizmetleri; mali aracı kuruluşlar. Azerbaycan'ın yatırım yaptığı ülkelere en önemlisi Türkiye'dir. 2005-2016 yılları arasında Azerbaycan'dan Türkiye'ye gelen uluslararası doğrudan yatırım tutarları yaklaşık 4,8 milyar ABD Doları'dır (T.C. Ekonomi Bakanlığı 2017).

Tablo 3. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Dış Ticareti (Değer: Milyon ABD \$)

Ülkeler / Yıllar / Türkiye'nin toplam dış ticareti içerisindeki %’si	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Türkiye'nin toplam dış ticareti	375.749 %100	389.007 %100	403.464 %100	399.787 %100	351.073 %100	341.207 %100
Azerbaycan ile dış ticaret	2.326 %0.62	2.927 %0.75	3.294 %0.82	3.167 %0.79	2.131 %0.61	1.564 %0.46
Kazakistan ile dış ticaret	3.968 %1.06	4.440 %1.14	4.146 %1.03	3.431 %0.86	2.140 %0.61	1.959 %0.57
Kırgızistan ile dış ticaret	232 %0.06	303 %0.08	425 %0.11	487 %0.12	372 %0.11	410 %0.12
Özbekistan ile dış ticaret	1.294 %0.34	1.263 %0.33	1.378 %0.34	1.384 %0.35	1.200 %0.34	1.242 %0.36
Türkmenistan ile dış ticaret	1.886 %0.50	1.784 %0.46	2.611 %0.65	2.855 %0.71	2.415 %0.69	1.664 %0.49

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 3’de Türkiye’nin 2011-2016 dış ticaret hacimleri ve Türk Cumhuriyetleri ile gerçekleştirdiği dış ticaret verileri tutar ve yüzde olarak yer almaktadır. Tablodaki veriler incelendiğinde, Türkiye ve Azerbaycan arasında gerçekleşen yıllık dış ticaret hacimlerinin, sanılanın aksine, Türkiye’nin diğer Türk Cumhuriyetleri ile olan ticareti ile mukayesede çok da yüksek olmadığı görülmektedir. Azerbaycan coğrafi anlamda Türkiye’ye en yakın mesafede yerleşen Türk Cumhuriyeti’dir. Lakin bu etken Türkiye-Azerbaycan dış ticaret hacmine yeteri kadar olumlu yansımamıştır. Ayrıca, Türkiye ile Özbekistan ve Türkmenistan arasında ekonomik ilişkiler daha son dönemlerde ivme kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla, Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dış ticaret hacminin mevcut potansiyelin altında kaldığı söylenebilir. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri canlandırmak amacıyla, dünya piyasalarında yaşanan gelişmelere paralel olarak, ABD Doları’nın değer kazanması üzerine Türkiye’nin dış ticaretinin %10’unu milli para ile yapma politikası finansal güvensizliğin önlenmesi çerçevesinde Azerbaycan tarafından da olumlu karşılanmıştır. Aralık 2016 tarihinde Bakü’de düzenlenen Türk Konseyi Ekonomi Bakanları altıncı toplantısında iki ülke arasında tercihli ticaret anlaşmasının imzalanması, bir liste içerisinde karşılıklı imtiyaz sağlanması, gerektiğinde gümrük vergilerinin sıfıra indirilmesi ve dış ticaret hacminin

10-15 milyar ABD Doları'na ulaştırılması Türkiye ve Azerbaycan hükümetlerince kısa vadeli hedefler olarak belirlenmiştir (<https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201612211026435090-turkiye-azerbaycan-milli-para-ticaret/> (Erişim: 11.01.2017)).

c. Savunma /güvenlik ilişkileri: Bağımsızlık sonrası dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerde öne çıkan ana başlıklardan bir diğeri de askeri işbirliğidir. Esasında askeri işbirliği somut sonuçlar doğurarak her iki tarafın tarihine geçen bir alandır. Daha yirminci yüzyılın başlarında ulus devlet olma yolundayken Türkiye ve Azerbaycan toplumlarının birbirlerinin yaşam mücadelelerine farklı boyutlarda da olsa sağladıkları destek ve ortak kader ağırlıklı olarak askeri niteliğe sahip olmuştur. Çanakkale Savaşı'na Azerbaycan'dan gönüllü katılımlar, Bakü'nün ve genel olarak Azerbaycan'ın kurtuluşunda Türkiye'den gelen desteğin oynadığı hayati rol, Kurtuluş Savaşı'na Azerbaycan'dan yapılan maddi katkılar, Ermeni çetelerinin gerçekleştirdiği katliamlar, Rus işgali gibi öne çıkan bütün olaylarda iki taraf arasında mutlaka askeri anlamda bir temas olmuştur (Cafersoy vd. 2012: 152). Bu bağlamda Türkiye ve Azerbaycan arasındaki en önemli işbirliği alanlarından biri askeri alanda yapılan işbirliğidir. Buldukları coğrafya, tarihi geçmişleri ve siyasi toplumsal dinamikleri değerlendirildiğinde, askeri işbirliği her iki tarafın öncelikli gündeminde yer alan bir konudur. İki ülke arasında askeri işbirliği 3 Kasım 1992 tarihli Askeri Eğitim İşbirliği Anlaşması ile yeniden tesis edilmiştir. Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin oluşturulmasında bu anlaşmanın önemi çok büyüktür. Söz konusu anlaşma Türk Silahlı Kuvvetleri'nce (TSK) Azerbaycan ordusunun kurulması ve eğitilmesinin önünü açmıştır. Buna rağmen, dönemin koşulları içerisinde anlaşma tam anlamıyla Azerbaycan'ın Türkiye'den beklediği desteğin sağlanması için yeterli olmamıştır. Nitekim eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi sınırları dışındaki Kelbecer bölgesinin Rusya güdümlü Ermenistan ordusunca işgali esnasında Cumhurbaşkanı Elçibey'in yaralıları taşımak üzere Türkiye'den insani yardım amaçlı helikopter isteğini dönemin Başbakanı Demirel olumsuz karşılamıştır (Milliyet 1993: 12). Bu konu Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M.) içerisinde tartışmalara neden olmuş, (T.B.M.M. Tutanak Dergisi 1993: 323-355), Cumhurbaşkanı Elçibey ise bir televizyon programında kırıncılığını ifade etmiştir (32.Gün, 1993). Oysa Türkiye'nin Ermenistan'ın işgalci politikasına tepkisi çok daha sert olmuş, 3 Nisan 1993 yılında bu ülke ile sınır kapılarını – Alican karayolu sınır kapısı ve Akyaka (Kızılçakçak) demiryolu sınır kapısı – kapatarak, diğer komşu devletlerden – Gürcistan ve İran'dan farklı olarak, Azerbaycan'ı uluslararası alanda yalnız bırakmamıştır. O dönemde Azerbaycan'da meydana gelen iç ve dış karışıklıkların etkisi ile Ankara ve Bakü arasında askeri ilişkilerin gelişmesini sağlayan ikinci önemli anlaşma gecikmeli olarak yani 10 Haziran 1996'da imzalanmıştır. Esasen Azerbaycan ordusunun eğitimi, askeri yardım, silah -mühimmat satışı ve ortak silah üretimi gibi faaliyetleri kapsayan Askeri Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması olarak bilinen bu belge ile iki devlet arasındaki askeri ilişkiler yeniden ivme kazanmıştır. Nitekim TSK'nın doğrudan desteği ile kurulan Azerbaycan Kara Harp Okulu'nun ilk mezunlarını verdiği 23 Ağustos 2001'deki törene üst düzey Türk resmilerinin katılımı askeri işbirliğine verilen önemi simgelemiştir. Söz konusu tören Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirsizliği temelinde ortaya çıkan, Azerbaycan petrol arama gemisinin Hazar Denizi'nde İran karasularını ihlal ettiği gerekçesi ile İran

savaş uçaklarının Hazar Denizi üzerinde Azerbaycan hava sahasını ihlal etmesiyle tırmanan Bakü-Tahran krizi sonrasına denk gelmiştir. Törende Türk Yıldızları'nın Hazar Denizi üzerinde yapmış olduğu gösteri Türkiye'nin İran'a karşı Azerbaycan'ın yanında olduğu mesajı şeklinde yorumlanmıştır (Hürriyet 2001).

İkili işbirliğinin yanı sıra, NATO'nun en önemli üye ülkelerinden biri olarak Türkiye, Azerbaycan-NATO arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için her türlü katkıyı sağlamakta ve Azerbaycan'ın bu yöndeki girişimlerini çeşitli platformlarda desteklemeye devam etmektedir. Bir diğer taraftan, geçen süre zarfında ikili askeri işbirliği özellikle Dağlık Karabağ münakaşasının çözülmesinde Azerbaycan tarafının beklentilerinin karşılanması konusunda tartışmalara neden olmuştur. İki ülke arasında 16 Ağustos 2010 tarihinde "Azerbaycan ve Türkiye arasında stratejik işbirliği ve karşılıklı yardım hakkında" anlaşmasının imzalanması da geniş kapsamlı güvenlik ve savunma faaliyetleri için yeterli altyapıyı sağlamamıştır.

Türkiye, iki ülkenin yakın işbirliği yürüttüğü Dağlık Karabağ sorununun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ve egemenlik ilkesi çerçevesinde barışçıl yollarla çözülmesi için çaba göstermektedir. Dağlık Karabağ sorunu, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı sözde "Ermeni Soykırımı" iddialarının da etkisi ile iki ülkenin ortak hareket ettiği bir konu olmakla birlikte, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gerginlik kaynağıdır. Azerbaycan topraklarını işgal eden Ermenistan'a tepki olarak bu ülke ile sınırlarını kapatan Türkiye'nin sürecin normalleştirilmesine yönelik girişimleri zaman zaman Ankara-Bakü arasında gerginliğe neden olmaktadır. Özellikle 2007-2009 döneminde Türkiye'nin Ermeni birliklerinin aşamalı olarak Azerbaycan'a ait işgal bölgelerinden geri çekilmesi karşılığında Erivan ile ilişkileri düzeltme çabaları esnasında yaşanan olaylar Ankara-Bakü diplomatik krizi ile sonuçlanmıştır. Bu süreç farklı sebepler temelinde gelişmiştir. Esasen ABD ve Batı'nın Ermenistan'ı Rusya'nın etkisinden kurtarma isteği ile birlikte sözde "Ermeni Soykırımı"ndan dolayı Ankara'ya yaptığı baskılar sonucu Türk Hükümeti sınırların açılması konusunun somut eylemlerle müzakere edilmesini kabul etmiştir. Diğer taraftan, o dönemde patlak veren Rusya-Gürcistan Savaşı Türkiye'nin enerji taşımacılığı projelerinin güvenliğinden endişe duymasına neden olmuştur. Böylece, Türkiye, Ermenistan güzergahını ileride oluşabilecek herhangi bir istikrarsızlık durumunda alternatif olarak değerlendirebileceği düşüncesiyle sınırların açılması meselesine olumlu yaklaşmıştır. Erivan Hükümeti de Rusya-Gürcistan savaşından dolayı içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan kurtulma isteği ile ön koşul olmadan müzakerelere katılmıştır. "Futbol Diplomasisi" olarak anılan bu süreç çerçevesinde Bursa'da oynanan Türkiye-Ermenistan maçında Azerbaycan bayrakları stada sokulmamış ve tüm şehirde toplatılmıştır. Bayrakların çöp kutularına atıldığına dair basına yansıyan tahrik edici görüntülere ve genel olarak yaşananlara tepki olarak Azerbaycan da Bakü'de bulunan Türk Şehitliği ve Din Hizmetleri Müşavirliği'nin önündeki Türk bayraklarını indirmiştir (NTV 2009). Bunun üzerine Türkiye Azerbaycan'a diplomatik nota vermiştir. Bayrak krizi dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun Bakü ziyareti ile aşılmıştır.

Dağlık Karabağ sorunu, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin Kıbrıs boyutunun da belirleyici unsurudur. Nitekim Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı Ali Hasanov 2011'de Bakü'de Türkiyeli gazetecilerle bir araya geldiği toplantıda bunu açıkça ifade etmiştir: "Türkiye'nin Kıbrıs'ı tanımamızı beklemeye hakkı var. Biz bunu

anıyoruz. Sanmayın ki Kıbrıs bize göre sizden daha az önemlidir. Sizin devletinizi yönetenler şunu çok iyi bilir ki bugün bir tek Azerbaycan Kuzey Kıbrıs'ı tanırsa, 15 devlet sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti'ni tanıyacak. Bunu terazinin gözüne koyun. Türkiye bunu istemez" (Habertürk 2011). Açıklamadan anlaşılacağı üzere, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu koşullar nedeniyle iki ülke arasında Dağlık Karabağ-Kıbrıs konusu bağlamında pragmatik bir yaklaşım izlenmektedir.

Benzer bir durum iki ülke arasında vizesiz geçiş konusunda yaşanmaktadır. Esasında vize serbestisi konusu iki ülke yöneticilerinin karşılıklı ziyaretlerinin gündem maddelerinden birini teşkil etse de yakın zamanda Azerbaycan hükümetince vizelerin kaldırılması öngörülmemektedir. Bakü resmi makamları zaman zaman yaptıkları açıklamalarında Türk vatandaşlarına vizenin kaldırılmamasının asıl nedeninin Azerbaycan'ın bir başka komşusu ile ilişkilerine bağlı olduğuna işaret etmektedir. Buna göre, İran, Türkiye ile vizelerin kalkması halinde, Azerbaycan'dan kendi vatandaşlarına da vizeyi kaldırmasını istemektedir. Aksi halde, Nahçıvan ile Azerbaycan'ın diğer bölgelerini birbirine bağlayan, İran topraklarından geçen yolu "kapatacağını" dile getirmektedir. Vizesiz geçiş durumunda İran'dan hem "rejim ithal etmek isteyecek" unsurların ülkeye daha serbest gireceğinden, hem de uyuşturucu trafiği güzergahı olan İran'ın bu sorunu Azerbaycan'a da taşıyacağından endişe duyan Bakü yönetimi ise İranlılara vizeyi kaldırmak istememektedir (Gürcanlı 2012). Nitekim Türkiye Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu da Şubat 2015'de gerçekleştirdiği Azerbaycan ziyaretinde konu ile ilgili bir açıklama yapmıştır: "Dünyanın her yerindeki dost ve kardeş ülkelerle vizeleri kaldırıyoruz. Azerbaycan vatandaşları da Türkiye'ye vizesiz gelebiliyorlar. Şimdi Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının Azerbaycan'a vizesiz gelmesi için de çalışmalarımızı sürdürüyoruz. En azından belli düzenlemeler yapacağız ve kolaylıklar sağlayacağız. Biz Azerbaycan'ın kendi içinde bulunduğu bu bölgedeki gerek iç gerekse dış dengeleri biliyoruz ve Azerbaycan'a saygı duyuyoruz" (Göksedef 2015). Topraklarının işgal altında olması nedeniyle birtakım meselelerde bağımsız karar alamaması ve genel olarak içinde bulunduğu jeopolitik zorluklara rağmen, Azerbaycan'ın kapıda vize uygulamasına geçtiği tek ülke Türkiye'dir. Bununla birlikte aralarındaki bağların niteliği göz önüne alındığında, vize uygulaması Azerbaycan – Türkiye ilişkileri açısından kamuoyunda olumsuz algılara neden olabilmektedir.

d. İlişkilerin diğer boyutları: Çok boyutlu nitelik taşıyan Türkiye – Azerbaycan ilişkileri çerçevesinde eğitim, ulaştırma, enerji, turizm, tarım gibi birçok alanda sıkı işbirliği yapılmaktadır. Türkiye ve Azerbaycan, aynı zamanda, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ), Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi), Birleşmiş Milletler (BM), İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Konseyi gibi bölgesel ve uluslararası kuruluşlarda yakın işbirliği ve dayanışma içerisinde hareket etmektedir. 1990'lı yıllarda yurtdışındaki kendi büyükelçilik ve konsolosluk binalarında yeni bağımsızlık kazanan Azerbaycan'ın diplomatik temsilcilikleri için faaliyet yerleri tesis eden, tecrübelerini paylaşan Türkiye uluslararası örgütlerle işbirliği konusunda da desteğini esirgememiştir. Bu anlamda 2008'de Türkiye'nin, 2011'de Azerbaycan'ın BM Güvenlik Konseyi'ne geçici üye olarak seçilmesinde iki ülkenin birbirine yapmış olduğu destek çalışmaları takdir edilecek bir konudur. Özellikle Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi'nde (AKPM) Azerbaycan'ın başta PKK olmak üzere terörle mücadele konusunda çifte standart uygulayan Batılı

devletlere karşı Türk Grubu'nun yanında olması, sözde "Ermeni Soykırımı" ve Dağlık Karabağ Sorunu ile ilgili her iki ülkenin ortak hareket etmesi uluslararası platformlarda Türkiye-Azerbaycan dayanışmasının göstergesidir. Nisan 2017'de AKPM'nin Türkiye'nin terörle mücadele kapsamında uyguladığı tedbirlerden dolayı yeniden denetim süreci altına alınması kararı Meclis'teki Azerbaycan siyasetçilerinin sert tepkisine neden olmuştur (BBC Türkçe 2017). Bunun üzerine Ekim 2017'de Avrupa'da Türkiye karşıtı görüşlerin artması nedeniyle AKPM bünyesinde çoğunluğu Türk ve Azerbaycan parlamenterlerinden oluşan Hür Demokratlar Grubu adlı yeni siyasi grup kurulmuştur. Diğer taraftan, Türkiye'nin İİT dönem başkanlığını devraldığı On Üçüncü İslam Zirvesi'nin sonuç bildirisinde Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarında sivillere yönelik saldırılarına karşılık olarak İİT içerisinde Dışişleri Bakanlıkları düzeyinde bir Temas Grubu kurulması kararı Avrupa ile İslam dünyası arasında diyalog öncüleri olan Bakü ve Ankara'nın siyasi işbirliğinde yeni bir sayfa açmıştır. Bunun öncesinde, 2013'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev çalışma, işgücü, sosyal güvenlik ve insan sermayesinin geliştirilmesi yönünde üye ülkelerin çabalarının birleştirilmesi amacıyla İİT Çalışma Merkezi'nin kurulmasını önermiştir. Merkezin oluşumunda Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'nın (TİKA) Azerbaycan Çalışma ve Nüfusun Sosyal Güvenliği Bakanlığı'na teknik danışmanlık desteği vermesi (TİKA 2017) uluslararası düzeyde iki ülke arasındaki dayanışma ruhunun siyasi ve ekonomik alanlarla sınırlı kalmadığını göstermektedir.

Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Dönüm Noktası: Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı

Sanayi Devrimi ile birlikte petrole olan talebin artması, petrol sanayisi tarihi Ortaçağ'a kadar uzanan Azerbaycan'ı dünyada ve Hazar Havzası'nda enerji üreticisi ülke olarak öne çıkarmıştır. Geçen zaman zarfında Hazar Denizi'ne kıyısı olan diğer devletler de dünya enerji pazarlarında kendi yerlerini almıştır. Günümüzde kıyıdaş devletler arasında hukuki statüsüne dair tartışmaların devam etmesi ve açık denizde yapılan sınırlı keşifler Hazar Denizi'nin hidrokarbon kaynaklarının toplam miktarının belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, Hazar bölgesinin dünya petrol rezervlerinin %4-6'sına ve doğalgaz kaynaklarının %7-10'una sahip olduğu tahmin edilmektedir (BP 2000). A.B.D. Enerji Enformasyon İdaresi'nin (EEİ) verilerine göre, Hazar havzalarında kanıtlanmış ve muhtemel rezervlerde 48 milyar varil petrol ve 292 trilyon ft³ doğalgaz bulunmaktadır. EEİ Azerbaycan'a ait arazilerde 8.5 milyar varil petrol ve 51 trilyon ft³ doğalgaz öngörmektedir (EEİ 2013: 8).

Zengin hidrokarbon kaynaklarından dolayı enerji sektörünün Azerbaycan ekonomisinin itici gücü olmasının yanı sıra, Türkiye ile ikili ekonomik ilişkiler kapsamında işbirliği yapılan önemli bir alan olduğu söylenebilir. Nitekim Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra sıkıntılı süreçten geçen Azerbaycan ekonomisinin bağımsız bir ülkenin çıkarlarına hizmet edebilecek düzeyde kalkındırılması ve bunun için petrol sanayisinin canlandırılması şarttı. Bu konuyu stratejik zorunluluk olarak değerlendiren dönemin Cumhurbaşkanı Elçibey Rusya'dan bağımsız bir yol haritası çizme arayışları içerisine girmiştir. Diğer taraftan, daha 1980'li yıllarda Başbakan Margaret Thatcher İngiliz petrol şirketlerini Sovyetler'e yatırım yapmaya teşvik etmekteydi. BP Arama Şefi John Browne'nin çalışma grubu zaten Gorbaçov yönetimindeki SSCB bölgesinde fırsat kollamaktaydı (Levine 2013). 1989'da başka bir

İngiliz petrol şirketi olan Ramco'nun temsilcisi Steve Remp'in henüz SSCB'nin bir parçası olan Azerbaycan'a ziyareti de bu kapsamda önem taşımaktaydı (Waal 2010: 171). Azerbaycan yönetiminin petrolünü Batı'ya ulaştırma çabaları ile İngiliz petrol şirketlerinin Hazar enerji kaynaklarına yatırım yapma arayışları, 7-8 Eylül 1992'de Cumhurbaşkanı Elçibey'in özel davetlisi olarak Bakü'ye gelen Barones Thatcher'in ziyareti ile resmi bir nitelik kazanmıştır. Bakü'ye yaptığı gezi sırasında Barones Thatcher, Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti, BP ve Norveçli Statoil şirketi arasında Çırac petrol sahası ve Şah Deniz doğalgaz sahasındaki keşif çalışmalarına ilişkin ön anlaşmanın imza törenine katılmış, BP adına anlaşmayı Arama Şefi John Browne imzalamıştır (Marriott vd. 2012: 55). 1993 yılında Azerbaycan'daki iktidar değişikliği nedeniyle anlaşmanın resmi olarak imzalanması 20 Eylül 1994'de Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev önderliğinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan'ın Azeri-Çırac-Güneşli yataklarının işletilmesine yönelik ilk uluslararası anlaşması olan söz konusu konsorsiyumda Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın (TPAO) katılım payını yüzde 1,75 olarak belirlemiş, daha sonra mevcut oran Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in doğrudan desteği ile yüzde 6,75'e yükseltilmiştir (Aliyev 1997).

Farklı tarafların çıkarlarının aynı noktada örtüşmesi sonucu oluşan bu müsait ortamda dönemin en büyük enerji anlaşmaları ortaya çıkmış, Rusya boru hatlarını saf dışı ederek, açık denizde üretilen Azerbaycan petrol ve doğal gazının **Bakü-Tiflis-Ceyhan** (BTC) güzergahı üzerinden dünya pazarlarına taşıyacak yeni bir boru hattı sözleşmesinin de imzalanmasını sağlamıştır. Bu, sadece Azerbaycan ve Batı arasında değil, aynı zamanda Moskova'nın da Batı ile olan enerji ilişkilerinde ilk "oyun değiştirici" hareket olarak kabul edilmiştir (Has 2016).

Rusya'nın ise projeye ilk tepkisi, dönemin Dışişleri Bakanı Andrei Kozyrev ve gelecekte halefi olacak Evgenii Primakov tarafından Yeltsin'in ikna edilerek 21 Haziran 1994 tarihinde imzalanan gizli memorandum olmuştur. Bölgede ve Hazar Denizi'nde Rusya'nın çıkarlarının korunmasını hedefleyen memorandumun amacı arka bahçesine Türkiye, ABD gibi yabancıların girişini engellemektir (Barylski 1995). Buna karşılık Türk yetkililer Rusya'nın olumsuz tavırlarını açık bir şekilde eleştirerek, onu yeni sömürgecilik girişimleri ile suçlamaktan çekinmemiştir. 29 Ağustos 1995'te Başkan Demirel, Rusya ile iyi ilişkiler yürütebilmek için Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarından taviz vermeyerek kendi stratejik, siyasi ve ekonomik çıkarları için dünya pazarlarına engelsiz ulaşabilmelerinin önemini belirterek, Türkiye'nin petrol ve doğalgaz boru hatları konusundaki yaklaşımının bu bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Turkish Probe 1995: 5). O dönemde Hazar petrollerini dünya pazarlarına Türkiye güzergahı üzerinden taşıyacak boru hattı projesi Moskova ile Ankara arasında bir rekabet yarışı başlatmıştır. Bu yarışın şiddeti Dağlık Karabağ çatışmasında fazlasıyla hissedilmiştir. Ayrıca, dış güçlerin desteği ile Azerbaycan'da meydana gelen siyasi nitelikli iç karışıklıklar Bakü yönetimini oldukça zorlu bir süreçle karşı karşıya bırakmıştır. Rusya'nın eski nüfuzunu koruma çabaları Abhazya ve Güney Osetya sorunları karşısındaki tepkileri ile Gürcistan'da da bariz bir şekilde görülmüştür. Diğer taraftan, Güney Asya ve Orta Doğu'nun giderek istikrarsızlaştığı, Çin ve Hindistan'ın enerji taleplerinin arttığı bir dönemde Hazar havzası kaynaklarını uygun bir alternatif olarak gören ABD, Rusya'nın boru hatları üzerinde herhangi bir tekelinin

olmaması gerektiğini savunmuştur. Washington yetkilileri olası seçeneklerin İran gibi “tehlikeli devletlerin” arazilerinden geçmesine de karşı çıkmıştır (Morningstar 2006).

Böylece, Rusya'nın bölge ülkelerindeki sorunları kullanarak burada barış ve istikrarı bozmakla sonuçlanan girişimleri projeyi engelleyememiş, fakat geciktirmiştir. Nitekim Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın (AGİT) İstanbul Zirvesi sırasında ham petrolün Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden BTC boru hattı ile taşınmasına ilişkin belgelerin imza töreninde konuşan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev bunu açık bir şekilde ifade etmiştir: “...BTC petrol boru hattının yaşama geçirilmesine ilişkin belgelere bugün imza atıldı. Bilindiği üzere, bu, kolay bir iş değildi. Önümüzde çok büyük zorluklar vardı. Asrın Anlaşması imzalandığında da biz büyük sıkıntılarla karşılaştık. Sonralar da Bakü-Ceyhan petrol boru hattının inşası ile ilgili önümüze çok büyük engeller koyuldu, bize karşı çıkanlar oldu. Fakat biz kendi kararlılığımızı yitirmedik, başladığımız işi tamamladık” (Azerbaycan Gazetesi 1999: 1).

BTC boru hattı ancak 2006 yılında faaliyete başlayabilmiştir. TPAO'nun da % 6,53'lük hisseye sahip olduğu BTC projesinin gerçekleşmesi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini farklı bir mecraya taşıyan esas etkenlerden biridir. İkili ilişkilere stratejik bir nitelik kazandıran BTC, Türkiye-Azerbaycan işbirliğini bölgesel ve küresel zemine kaydirmiştir. BTC projesi ile iki ülke arasında duygusal söylemlerden somut eylemlere geçiş yaşanmıştır. Özellikle bu dönemden itibaren Türkiye ve Azerbaycan, bağımsızlık sonrası dönemde sıkça duyulan “Türk Birliği”, “Turancılık” gibi yaklaşımlardan uzaklaşarak, daha gerçekçi politikalar yürütmeye başlamış, enerji, iletişim ve ulaştırma alanları üzerine yoğunlaşmıştır (Çeviköz 2016: 3-4). Bu proje ile iki kardeş ülke uluslararası camia karşısında uluslararası öneme sahip ilk işbirliği sınavını vermiştir. Söz konusu projenin tamamlanması Türkiye'nin Azerbaycan politikası ve genel olarak enerji politikası için de bir başarı olarak düşünülmüş, bunun yanı sıra, Azerbaycan doğalgazının hem Türkiye'ye, hem de Türkiye üzerinden uluslararası pazarlara ulaştırılmasının önünü açmıştır (Kasım 2009: 99). 2007 yılından itibaren Azerbaycan doğalgazı **Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE)** boru hattı ile Türkiye'ye verilmeye başlamıştır. Her iki projenin başarısı üçüncü bir işbirliğinin temelini atmıştır. 2007 yılında imzalanan **Bakü-Tiflis-Kars (BTK)** demiryolu projesi anlaşması iki ülke arasındaki ticaretin artırılmasına yardımcı olacaktır. 76 km-si Türkiye'den, 259 km-si Gürcistan'dan, 503 km-si de Azerbaycan topraklarından geçecek projenin tamamlanmasıyla ilk zamanlarda yıllık 1 milyon yolcu ve 6,5 milyon ton yük taşınması beklenirken, 2034 yılında 3 milyon yolcu ve 17 milyon ton yük taşıyacağı öngörülmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2017).

BTC projesi ile Türkiye ve Azerbaycan en iyi bölgesel işbirliği örneklerinden biri olan Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlü işbirliğinin de temellerini atmıştır. Böylece, ikili ilişkilerin kazandığı yeni bir özellik ile üçlü işbirliği mekanizmasının oluşturulması sağlanmıştır. Hattın gerçekleşmesi Güney Kafkasya'da yeni bir bölgesel işbirliğini beraberinde getirirken, Ermenistan'ın bölgede yalnız kalmasına ve Rusya'ya olan bağımlılığının artmasına neden olmuştur. Bir diğer taraftan ise, Ermenistan'ın Rusya'ya daha fazla yakınlaşması Güney Kafkasya'da Rusya'nın varlığını sürdürmesini sağlamış, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin hassas noktası olan Dağlık Karabağ sorununun çözümünü zorlaştırmıştır.

Hattın faaliyete geçmesi Türkiye ve Azerbaycan'ın Orta Asya Cumhuriyetleri ile başta enerji taşımacılığı olmak üzere ortak işbirliği alanlarını genişletmiş ve geliştirmiştir. 2007 yılında Kazakistan, 2010 yılında ise Türkmenistan ile Azerbaycan hükümeti arasında imzalanan anlaşmalar doğrultusunda söz konusu ülkelere ait petrolerin de BTC üzerinden taşınması projenin daha etkin siyasi kimliğe kavuşmasını sağlamıştır (Aydın 2014: 54). Bunun yanı sıra, Kazak ve Türkmen petroleri için BTC hattının kullanılması Türkiye-Azerbaycan güzergahını enerji lojistiğinde merkezi bir konuma taşımıştır.

BTC boru hattı Avrupa Birliği'nin (AB) güvenlik gündeminde ilk sıralarda yer alan enerji arzı konusunda Türkiye – Azerbaycan güzergahının Rusya'ya karşı güvenli bir seçenek olacağını kanıtlamış, Rusya'nın Hazar enerji kaynaklarının dünya pazarlarına çıkarılmasındaki tekeli ortadan kaldırmıştır (Babalı 2005: 59). BTC ile edinilen tecrübe, Azerbaycan/Hazar doğalgazının Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına ulaştıracak **Güney Gaz Koridoru**'nun önünün açılmasına yardımcı olmuştur. Haziran 2012'de Türkiye ve Azerbaycan arasında 19 km-si Marmara Denizi'nden geçmek üzere toplam 1850 km ana hat ile **Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı Projesi (TANAP)** anlaşması imzalanmıştır. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi SOCAR ile Türkiye'nin BOTAŞ ve TPAO şirketlerinin ortaklığıyla oluşturulan TANAP'ne 7 milyar dolar yatırım yapılması öngörülmektedir (TANAP 2012). Bununla birlikte, 28 Haziran 2013'te Bakü'de SOCAR ile BP arasında Azerbaycan gazının Avrupa pazarına çıkarılmasına dair **Trans Adriyatik Boru Hattı Projesi (TAP)** anlaşması imzalanmıştır. TANAP, Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden geçen, TPAO'nun da %19 hisseyle yer aldığı 692 km-lik **Güney Kafkasya Boru Hattı Projesi (SCP)** ve TAP'ni birleşerek Güney Doğalgaz Koridorunu oluşturmaktadır. Yaklaşık 870 km uzunlukta (Yunanistan 550 km, Arnavutluk 210 km, Adriyatik Denizi 105 km, İtalya 5 km) tasarlanan TAP'nin başlangıç noktası Yunanistan'ın Selanik şehri olacaktır. Türkiye ve Yunanistan'ın mevcut altyapısının kullanılması öngörülen projede hattın, Arnavutluk ve Adriyatik'i geçerek İtalya'ya ulaşması planlanmaktadır. Güney Doğalgaz Koridoru Azerbaycan'ın 'Şah-Deniz' yatağının ikinci safhasından üretilen gazın yılda 16 milyar m³'ünün Türkiye'ye naklini öngörmektedir. Bu hacmin 6 milyar m³'ü Türkiye'nin iç talebine yöneltilen, 10 milyar m³'ü ise Türkiye üzerinden Avrupa pazarlarına çıkarılacaktır. Böylece, AB yetkililerinin de desteğini alan proje ile yakın gelecekte Azerbaycan gazı Türkiye üzerinden Birlik ülkelerine ulaşacaktır. Bulgaristan'ın bu hatta iç ağlar yolu ile bağlanacağı öngörülmekte olup, projenin gerçekleşmesi ile Arnavutluk, Slovenya, Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Karadağ da Azerbaycan gazından faydalanma imkanı kazanacaktır. Daha da ötesi, Azerbaycan-İsrail stratejik işbirliği ve ilişkilerin normalleşmesi yönündeki Türkiye-İsrail görüşmeleri, Kıbrıs sorununa kalıcı çözüm arayışları ileriki dönemde TANAP-TAP hattına Doğu Akdeniz doğalgaz kaynaklarının da dahil edilmesi ihtimalini gündeme getirmektedir. Ankara, Bakü ve Tel Aviv resmilerinin bu yöndeki girişimleri somut bir sonuca ulaşır ise, gelecekte Türkiye ve Azerbaycan'ın küresel enerji piyasasında geçiş bölge olma konumlarını güçlendirerek, AB ile olan ilişkilerini de olumlu etkileyebilir.

BTC'nin faaliyete başladığı 2006 yılından beri geçen on yıllık süre zarfında Azerbaycan enerji kaynaklarından edindiği gelirlerle ekonomisini toparlamış, petrol dışı sektörlerin gelişmesini teşvik etmiştir. Bu da Türkiye ile olan ekonomik ve ticari ilişkilere

olumlu yansımıştır. BTC projesinin başarılı bir şekilde faaliyetine devam etmesi iki ülke arasındaki enerji işbirliğine yeni bir ivme kazandırmıştır. TPAO Şah Deniz Doğalgaz Projesi'nde %19, Alov Petrol-Doğalgaz Arama Projesi'nde %10 katılım payına sahip olurken, Azerbaycan son yıllarda Türkiye'nin enerji sektöründeki yatırımlarını arttırmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin önde gelen firmalarından Petkim Holding'in %51 hissesini 2008 yılında satın alan SOCAR'ın, İzmir Aliağa'da bulunan Star Rafinerisi'ne yapmış olduğu 5,7 milyar ABD Doları tutarındaki yatırımın yanı sıra TANAP projesinin de dahil olduğu toplam 18 milyar ABD Doları hacminde yatırım portföyü bulunmaktadır (Karagöl vd. 2016: 31). SOCAR 2023 yılına kadar Türkiye petrokimya pazarına 10 milyar ABD Doları daha yatırım yapmayı planlamaktadır (Has 2016).

Böylece, BTC petrol boru hattı ile Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde enerjinin şekillendirdiği ve öncelikle kıyasla daha sağlam zemine sahip yeni bir dönem başlamıştır. Bu döneme hakim siyasi irade korunduğu sürece ilişkilerin güvence altında olacağı söylenebilir (Aras 2014: 5).

Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Üçlü İşbirliği Mekanizmaları

Son on yıl içerisinde Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde ortak dış politika eğilimli bir gelişme gözlemlenmekte ve bu kapsamda artık ilk olumlu sonuçlar alınmaktadır. Şöyle ki, ikili ilişkilerin boyutları genişlediği gibi, üçüncü bir devletin de dahil edildiği işbirliği mekanizması öne çıkmaktadır. Bu tarz bir çalışma yöntemi ile ikili ilişkilere bölgesel istikrar, barış, refah ve karşılıklı ekonomik çıkarlar anlamında daha kapsayıcı bir nitelik kazandırmak hedeflenmektedir. Şuana kadar iki ülke arasındaki ilişkilerde bölge ötesine geçilerek, **Türkiye-Azerbaycan-İran, Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan, Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan, Türkiye-Azerbaycan-Kazakistan** ve **Türkiye-Azerbaycan-Rusya** üçlü işbirliği mekanizması tesis edilmiş, Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan ile Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü toplantı süreçleri Cumhurbaşkanları seviyesine de çıkartılmıştır.

1990'lı yılların sonunda Azerbaycan enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması ile ilgili Bakü, Tiflis ve Ankara hükümetlerinin geliştirdiği siyasi diyalog ve sergilediği dayanışma, bu ülkeler arasında üçlü işbirliği mekanizmasının temelini atmıştır. Üç ülke Dışişleri Bakanlarınca ortaya konulan, " tarafların bölgede barış, istikrar, işbirliği, artan zenginlik ve refah ile tanımlanan daha iyi bir gelecek inşa etme kararlılığının" (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2012) belirtildiği 8 Haziran 2012 tarihli Trabzon Bildirisi ile üçlü işbirliği kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Dışişleri Bakanları Üçlü Toplantısı'nın ikincisi, 28 Mart 2013 tarihinde Gürcistan'ın Batum şehrinde düzenlenmiş, toplantıda, her üç ülkeyi de ilgilendiren konularda bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi olanakları ele alınmıştır. Vizesiz seyahat ve malların serbest dolaşımı konularında görüş alışverişinde bulunulan toplantıda 2013-2015 Eylem Planı üzerinde mutabakata varılmış, toplantı sonrasında üç ülke Dışişleri Bakanları farklı alanlardaki somut üçlü işbirliği projelerinin önemine işaret eden Ortak Bildiri metnini imzalamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2013). Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Dışişleri Bakanları Üçlü Toplantısı'nın üçüncüsü 19 Şubat 2014 tarihinde Azerbaycan'ın Gence şehrinde gerçekleştirilmiş, siyasi, ticari, ekonomik, çevrenin korunması ve kültür, bilim, sağlık, turizm ve spor gibi insani alanlarda üçlü işbirliğinin daha da güçlendirilmesinin altı çizilmiştir. Gence toplantısının önemi, bu toplantıda

bakanlar düzeyinde yürütülen üçlü mekanizmanın cumhurbaşkanları düzeyine taşınması konusunda alınan karardır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2014). Alınan karara uygun olarak, ilk üçlü Cumhurbaşkanları Zirvesi 6 Mayıs 2014 tarihinde Tiflis'te düzenlenmiştir. Zirve'de Kafkasya'ya ilişkin işbirliği projeleri kapsamlı bir şekilde değerlendirilmiş, bölge halklarının ortak çıkarlarına hizmet eden üçlü işbirliğinin daha ileriye taşınmasını teminen atılabilecek adımlar ele alınmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2014). Azerbaycan–Gürcistan-Türkiye Dışişleri Bakanları Dördüncü Üçlü Toplantısı, 10 Aralık 2014 tarihinde Kars'ta düzenlenmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2014). Toplantı sonunda imzalanan Kars Bildirisi'nde, TANAP ile ilk defa üretici/kaynak ülke konumundaki Azerbaycan ile iki geçiş ülkesi olan Türkiye ve Gürcistan, tüketicilerin katkısı olmadan kendi kaynaklarını kullanarak, bir boru hattı ağı kurma kararı almışlardır (Çelikpala vd. 2015: 12).

Özünü enerji konularının oluşturduğu ekonomik ve ticari bağlantılarla beslenen Azerbaycan-Türkiye-Gürcistan üçlü işbirliğinin güvenlik alanına da birtakım yansımaları olmuştur. Azerbaycan, Türkiye ve Gürcistan tarafından 19 Ağustos 2014'te Nahçıvan'da imzalanan ve ortak askeri tatbikatlar gerçekleştirmeyi öngören anlaşma ekonomik projelerin güvenliğinin sağlanmasını amaçlamaktadır.

Gelinen noktada, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in belirttiği gibi, “mevcut üçlü format sadece bölgede değil, aynı zamanda küresel düzeyde de ilgi çekici bir konuma yükselmiştir. Üç bağımsız devlet, karşılıklı anlayışa, saygıya dayalı ve halklarının çıkarlarına uygun çağdaş ve eşit ilişkiler kurduğundan, bu aslında benzersiz bir formattır” (Aliyev 2014). Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlü işbirliği nitelik itibarıyla diğer üçlü işbirliği mekanizmalarından farklılık arz etmektedir. Bu üçlü esasında Hazar-Karadeniz-Akdeniz havzalarını birleştiren stratejik alanı kapsamaktadır. Söz konusu üçgenin şekillenmesinin temelinde işbirliğinin faydalarına inanan ortak siyasi irade durmaktadır (Habibbeyli 2017). Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlü işbirliğinin en önemli özelliğinden biri de, ağırlıklı olarak enerji işbirliği üzerine kurulmuş olmasından dolayı Batı ülkeleri tarafından da desteklenmiş olmasıdır. Bölgenin jeopolitik koşulları nedeniyle Gürcistan'ın Türkiye ve Azerbaycan arasında kara bağlantısını sağlamış olmasından dolayı özel bir konumu bulunmaktadır. Ermenistan ile sorun yaşayan Türkiye ve Azerbaycan ile yakın işbirliği içerisinde olmak, Rusya'nın etkisinden kurtulmaya çalışan, zayıf ekonomik yapıya sahip Gürcistan için de bir fırsat sunmuştur. Gürcistan, sadece coğrafi zorunluluktan değil, aynı zamanda, Türkiye ve Azerbaycan'ın savunduğu bağımsız, siyasi ve ekonomik istikrara sahip, barış ve refahın hakim olduğu bölgesel işbirliği fikrini benimsediği için söz konusu üçlü mekanizma başarılı bir çıkış yakalamıştır (Aydın 2017). Her üç ülke AB'nin tarihi İpek Yolu'nu canlandırma girişimleri kapsamında Doğu ile Batı arasındaki mal hareketliliğinde önemli bir yere sahiptir (Aras vd. 2011: 63). Bu anlamda diğer üçlü mekanizmalara kıyasla Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlü işbirliği formatı daha sürdürülebilir bir niteliğe sahiptir (Çeviköz 2016: 9). Güvenlik, enerji, ulaşım ve ticaret alanlarındaki karşılıklı ihtiyaçlar ve ortak çıkarların yanı sıra bölgesel ve küresel gelişmeler de bu üçlü ilişkinin ana belirleyicileridir (Valiyev 2015: 29). Bunun yanı sıra, İran ve Türkmenistan ile yürütülen üçlü işbirliği mekanizmalarında bu ülkelerdeki siyasi irade etkin olurken, Gürcistan'daki yönetim değişiklikleri üçlü işbirliği işleyişinde herhangi bir olumsuz etki yaratmadığı gözlemlenmiştir. Bilindiği gibi Türkiye NATO üyesidir, Gürcistan AB ile Ortaklık

Anlaşması imzalamıştır, Azerbaycan ise hiç bir askeri-siyasi blokta yer almayarak tüm taraflarla karşılıklı yararlı eşit işbirliğini tercih etmektedir. Dolayısıyla her üç ülkenin dış politikasındaki farklı yaklaşımlar aralarındaki ilişkinin stratejik işbirliğine dönüşmesini engellemiştir.

Ankara ve Bakü'nün ortak tesis ettiği bir diğer üçlü işbirliği mekanizması Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan ortaklığıdır. Bu kapsamda ilk toplantı 26 Mayıs 2014 tarihinde Bakü'de gerçekleşmiştir. Toplantıda üç ülke arasındaki ilişkiler müzakere edilmiş, toplantı sonrası yayınlanan Bakü Bildirisi'nde eğitim, kültür, sağlık, turizm ve spor alanlarını da içine alacak bir şekilde siyasi, ekonomik, ticari enerji ulaştırma, güvenlik ve insani konuları kapsayan birçok alanda üçlü işbirliğinin gelecekte daha da geliştirileceği belirtilmiştir. Söz konusu toplantının tarihi önemi, öncelikle bu mekanizmanın daha önce geliştirilen Azerbaycan-Türkiye-Gürcistan ve Azerbaycan-Türkiye-İran mekanizmalarına ek olarak üç Türk cumhuriyetinin ortak geliştirdiği ilk format olmasıdır. Dikkat çeken bir diğer husus ise, toplantının Bakü'de yapılması olmuştur. Özellikle Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirsizliğinden kaynaklanarak Azerbaycan ile Türkmenistan arasında daha önce yaşanan bazı anlaşmazlıklar iki taraf arasında gerginlik yaratmıştır. Taraflar arasındaki gerilim Türkmenistan eski Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un (Türkmenbaşı'nın) vefatından sonra Türkiye'nin arabuluculuğuyla yumuşama eğilimi göstermişse de son dönemlerde yeniden bazı sorunlar gündeme gelmiştir. Dolayısıyla ilk üçlü toplantının Ankara'da yapılacak olması, Türkiye'nin Azerbaycan ile Türkmenistan'ı barıştırmaya çabası gibi algılanabilirdi. Toplantının Bakü'de yani coğrafi olarak orta bir noktada yapılmış olması ile geçmişteki sorunların değil, geleceğe yönelik ortak projelerin üzerinde yoğunlaştığı mesajı verilmiştir (Aslanlı 2014).

Periyodik olarak yapılması kararlaştırılan toplantıların ikincisi 29 Ocak 2015 tarihinde Aşkabat'ta yapılarak bölgesel işbirliği konularında üçlü formatta görüş alışverişinde bulunulmuş, karşılıklı yarar temelinde işbirliği anlayışının geliştirilmesi üzerinde anlaşılmıştır. Toplantının esas gündem konusunu Türkmenistan'ın Türkmenbaşı Limanı ile Azerbaycan'ın Elet Limanı arasında Ro-Ro gemi taşımacılığı oluşturmuştur. Bu hattın gerçekleşmesi ile hem Türkiye hem de Azerbaycan arazilerinden transit geçiş yapılarak, Hazar Denizi vasıtasıyla özellikle Türkmenistan ve Kazakistan olmak üzere Orta Asya Cumhuriyetleri'ne yük taşınmasının mümkün olacağı, Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun açılması sonrasında yüklerin daha geniş bir coğrafyaya ulaştırılacağı hususunda mutabık kalınmıştır.

Hazar bölgesi ve Türk dünyası kapsamında verimli olduğu düşünülen Azerbaycan-Türkiye-Türkmenistan Dışişleri Bakanları üçlü toplantısının üçüncüsü 28 Ağustos 2015 tarihinde Antalya'da düzenlenmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı 2015). "Üç devlet bir millet" anlayışı üzerine yapılan toplantıların devlet başkanları seviyesine taşınması her anlamda olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

Üçlü işbirliği çerçevesinde yapılan en önemli girişimlerden biri de 31 Ağustos-02 Eylül 2016 tarihlerinde Aşkabat'ta yapılan Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Birinci Ulaştırma Bakanları Üçlü Toplantısıdır. Söz konusu toplantıda Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan arasındaki karayolu, demiryolu ve denizcilik alanında teknolojik gelişmeler, ortak işbirliği, Hazar Denizi limanları ve mevcut gemi seferleri müzakere

edilmiştir. Toplantıda ayrıca Afganistan-Türkmenistan-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye arasında oluşturulması hedeflenen, bölgedeki liman, demiryolları ve otoban ağlarının kullanılması ile Avrupa'ya ürün ihracatı yapılması öngörülen Lapis Lazuli Transit Koridoru ile ilgili konular hakkındaki talep ve sorunlar gündeme gelmiştir. Taraflar giderek önem kazanan Trans-Hazar çok modlu ulaşım güzergahının etkinliğini arttırmak için birliktelik içerisinde çalışılması gerektiğini ifade ederek, aşağıdaki hedefleri içeren ortak bir yol haritası belirlemiştir:

- Ro-Ro ve tren-feri ve kargo kapasitelerinin artırılması ve düzenli hatların kurulması, otomatik bilet satış sisteminin kurulması,
- Hazar Denizi geçiş ücretlerinin makul düzeyde olması,
- Geçiş belgelerinin sayısının artırılması ve geçiş ücretlerinin düşürülmesi,
- İdari prosedürlerin kolaylaştırılması,
- Altyapı yatırım ve iyileştirme projelerinin yapılması,
- Etkin bir veri tabanı oluşturulması,
- Lapis-Lazuli Koridoru
- Sürücü vizelerinin 1 yıl geçerli olması ve vizede “only ports” ifadesinin yer alması (T.C. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı 2016).

Özetlemek gerekirse, 1990'lı yılların sonlarından beri görüşülen Trans-Hazar Boru Hattının gerçekleştirilmesiyle ilgili yaşanan sorunlardan dolayı Türkmen doğalgazını TANAP ve TAP hatlarını kullanarak Avrupa pazarlarına ihraç etmek amacıyla başlatılan Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan üçlü işbirliği mekanizması, Rusya ve İran'ın karşı tutumlarına rağmen, Afganistan-Türkmenistan-Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye'yi bağlayan bir yol projesi de dâhil enerji, ticaret, ulaşım, kültür, turizm, eğitim gibi konularda ülkelerin potansiyelini bir araya getirerek karşılıklı fayda yaratmayı amaçlamaktadır. Bu mekanizma, eski Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov'un uygulamış olduğu tecrit politikaları sonucu Türkmenistan'ın bölgesel ve uluslararası bağlamda kaçırdığı siyasi, ekonomik ve ticari fırsatların telafi edilmesi açısından da önemlidir (Weitz 2015: 9-11). İleriki dönemlerde cumhurbaşkanları düzeyinde siyasi istişareleri de başlatacak olan bu üçlü görüşme, Bakü-Tahran-Ankara formatının aksine, çeşitli alanlarda işbirliğini teşvik etmektedir. Ayrıca, bu ortaklık Azerbaycan ve Türkmenistan arasında özellikle Kepez/Serdar yatakları olmak üzere Hazar Denizi enerji kaynaklarından kaynaklanan siyasi ve ekonomik anlaşmazlıkları en aza indirmeyi hedeflemektedir (Shiriyev 2016: 6).

Türkiye-Azerbaycan-İran üçlü işbirliği mekanizması aslında Ankara ve Bakü'nün oluşturduğu ilk ortaklıktır. 14 Mart 2008 tarihli Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 62. toplantısında kabul edilen “Azerbaycan'ın işgal edilmiş topraklarında son durum” isimli kanun tasarısının oylanması sırasında İran delegasyonunun oylamaya katılmaması Tahran ve Bakü arasındaki siyasi gerginliğin tırmanmasına neden olmuştur. Böylece, üçlü işbirliği mekanizması fikri Ankara'nın tarafları yumuşatma yolları aradığı bir dönemde - Aralık 2010'da İstanbul'da düzenlenen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı toplantısı esnasında ortaya çıkmıştır. Ankara'nın bu girişimi,

ilk başta İran ve Azerbaycan arasında gerginliği azaltmayı amaçlayan bir risk tasarrufuydu. Türkiye, Azerbaycan ve İran Dışişleri Bakanlığı bir araya gelerek üçlü işbirliği olasılığını görüşmüş, bu kapsamda üç ülkenin ilk resmi toplantısı Nisan 2011'de İran'ın Urmiye kentinde yapılmıştır. Bununla birlikte, mekanizmanın başarılı bir başlangıç yaptığı söylenemez. Hatta o dönemlerde Bakü-Tahran arasındaki ilişkiler bozulmaya devam etmiştir. Hasan Ruhani'nin 2013'te yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde kazandığı zafer ve Batı ile başlatılan nükleer anlaşma müzakerelerine bağlı olarak değişen dinamikler durumun düzeltilmesini sağlamıştır (Shiriyev 2016: 6). Bakü-Tahran ilişkilerindeki iyileşme Türkiye-Azerbaycan-İran üçlü işbirliği mekanizmasının da daha olumlu koşullar altında yürütülmesini sağlamıştır. Üç ülkenin Dışişleri Bakanları daha sonra - Mart 2012'de Azerbaycan'ın Nahçıvan kentinde, 2014'te Van'da, 2016'da İran'ın Ramser şehrinde bir araya gelmiştir. Ulaştırma, transit taşımacılık, enerji, turizm, kültür, bölge istikrarı ve huzuru gibi konular toplantıların esas gündemini oluşturmuştur. Bu görüşmelerin en iddialı hedefi ise, daha geniş bir bölgeye temel oluşturabilecek üçlü ortak pazarın kurulmasıdır.

Şimdilik dört kez bir araya gelen Türkiye-Azerbaycan-İran üçlüsü diğer üçlü mekanizmalara göre daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Görünürde belli olmasa da dini ve etnik faktörler İran'ın bölgede yürüttüğü politikaları temelden şekillendirmektedir. Güney Azerbaycan'daki milli hareket nedeniyle Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'a destek vermesi, mezhep ayrılığı nedeniyle Suriye konusunda Türkiye ile görüş ayrılıkları bu konudaki birkaç örneği teşkil etmektedir. Dolayısıyla, söz konusu üçlü yapı çatışmaya yatkın bu bölgedeki farklılıkları hafifletmeye yardımcı olmuştur. Nitekim Astana'da düzenlenen ve Suriye'deki iç savaşı bitirmeyi hedefleyen görüşmelerde Türkiye ve İran'ın Rusya ile birlikte aynı masaya oturmaları bu anlamda bir gösterge olarak kabul edilebilir. Taraflar arasındaki enerji bağıllığı - İran'ın Azerbaycan'ın aralarında kara bağlantısı bulunmayan Nahçıvan bölgesini enerji ile temin etmesi, Türkiye'nin İran gazına olan ihtiyacı, benzer şekilde İran'ın da Türkiye'den gelen enerji gelirlerine ihtiyacının olması üçlü işbirliğini olanaklı kılmaktadır. Bununla birlikte, diğer üçlü mekanizmalara kıyasla Ankara-Bakü-Tahran üçlü işbirliği, İran'a uygulanan ekonomik yaptırımlar nedeniyle büyük bir engelle karşılaşmaktadır (Weits 2015: 6-9). En büyük engel ise, özellikle Bakü ve Tahran arasındaki güvensizliktir. Azerbaycan'ın sıkı İran-Ermenistan ilişkilerinden duyduğu rahatsızlığın, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü ile ilgili zaman-zaman tekrarlanan gerginliğin, İran'ın Azerbaycan - İsrail işbirliğinden kaynaklanan endişesinin yakın bir zamanda ortadan kalkması pek mümkün görünmemektedir (İsmayıl 2012). İran'ın Türkiye'nin uzun yıllardır mücadele ettiği terör ve terör örgütlerinin tanınması konusundaki tutumları da tam anlamı ile bir güvenlik ortamının sağlanmasını engellemektedir. Türkiye-İran ilişkileri ve bağımsızlık sonrası dönemden beri zayıf kalan Azerbaycan-İran ilişkileri bir bakıma Azerbaycan-Türkmenistan ve Türkiye-Türkmenistan ilişkileri ile benzerlik göstermektedir. Hem Türkmenistan'da hem de İran'da cumhurbaşkanı değişimi ile yaşanan gelişmeler üçlü işbirliği mekanizmaları kapsamında ilişkilere de olumlu yansımıştır. Genel olarak değerlendirilirse, en eski üçlü işbirliği mekanizması olmasına rağmen, Türkiye-Azerbaycan-İran ortaklığı yavaş ilerleme kaydetmektedir. Bunun en önemli nedeni, her üç ülkenin de kendine ait kesin gerçeklerinin var olmasıdır.

Öte yandan, Temmuz 2016'da Bakü'de yetkili taraflar Türkiye-Azerbaycan-Kazakistan üçlü işbirliğinin kurulmasını kararlaştırmıştır. Son yıllarda üç Türk devleti arasında farklı zeminlerde taraflara eşit faydalar sağlayan çok sayıdaki ikili işbirlikleri Ankara ve Bakü resmilerinin yeni bir üçlü format oluşturulması için müsait ortam yaratmıştır. Tıpkı Gürcistan ve Türkmenistan örneklerinde olduğu gibi, enerji ve ulaştırma başlıklarının öne çıktığı bu ilişkilerin, üçlü işbirliği mekanizmasının devreye girmesinden sonraki yakın gelecekte daha fazla derinlik ve genişlik kazanması beklenmektedir (Today.Az 2017).

Türkiye ve Azerbaycan'ın üçlü işbirliği girişiminde bulunduğu bir diğer ülke de Rusya'dır. Türkiye-Rusya arasında 24 Kasım 2015 tarihinde yaşanan uçak krizinden sonra yaşanan 7 aylık bir gerilim süreci 9 Ağustos 2016 tarihinde Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın St. Petersburg'da Vladimir Putin'i ziyaret etmesiyle son bulmuş, söz konusu ziyaret esnasında Türkiye-Azerbaycan-Rusya Federasyonu üçlü toplantı mekanizmasının tesisi yönünde karar alınmıştır. Bu girişimin üç ülke arasındaki siyasi ve ekonomik bağları yeni bir düzeye yükselterek bölgesel kalkınmaya güçlü destek sağlayacağı beklenmektedir (Azernews 2016). Daha çok yakın geçmişe kadar Türkiye-Rusya ilişkileri ortak menfaatleri destekleyen bir çizgide devam etmekteydi. Bölgede ve dünyada yaşanan hızlı değişimler karşılıklı vizelerin bile kaldırıldığı ikili ilişkilerin de zarar görmesine neden olmuştur. Dolayısıyla, Rusya ile tarihi bağları bulunan Azerbaycan'ın da ikili ilişkilerin onarılma sürecine dahil edilmesi, Ankara ve Moskova'nın uzun yıllar sarf edilen çabalar sonucu kazanıp, beklenmedik bir gelişme ile kaybettiklerini kısa sürede bertaraf edebilir. Enerji, bölgesel kalkınma, Dağlık Karabağ sorunu, terörle mücadele, güvenlik gibi önemli konularda tesis edilen mekanizma her üç ülke adına yeni bir başlangıç olabilir.

Sonuç

2016'da Türkiye-Azerbaycan ilişkileri çeyrek asrı geride bırakmıştır. Bu dönemin ilk yılları uzun bir aradan sonra doğrudan temas etmenin mutluluğu ve heyecanı ile neredeyse her alanda çok sayıda işbirliği anlaşmalarının imzalanması ile geçmiştir. BTC petrol boru hattı ile BTE doğal gaz boru hattının - iki büyük projenin hayata geçirilmesi, Güney Kafkasya ve yakın çevresinin jeopolitik haritasını yeniden şekillendirdiği gibi, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini de farklı bir boyuta taşımıştır. Gecikmeli de olsa, iki ülke ilişkilerinde duygusal zeminden enerji ve ulaştırmanın hakim olduğu stratejik işbirliğine doğru bir kayma yaşanmıştır. Ayrıca, bölgesel barış, istikrar ve refaha odaklı ikili ilişkilerde diğer devletlerle geliştirilen üçlü işbirliği mekanizmaları ile yeni bir dönem başlamıştır. Bununla birlikte, geline nokta Türkiye-Azerbaycan ilişkileri beklenen düzeyin altında kalmıştır. 2010 Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin hedefleri henüz tam olarak yerine getirilmemiştir (Ismayilov vd. 2016: 155). Benzer şekilde, 2010 Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması ile savunma işbirliğinde yeni bir girişimde bulunulsa da, bu anlaşma ikili askeri ilişkileri bölgedeki Rusya-Ermenistan askeri işbirliği düzeyine taşımak için yeterli olmamıştır. 2009 yılında yaşanan "bayrak krizi" ikili ilişkilerde telafisi olmayan hasarların oluşabileceğini gösterdiği gibi, paylaşılan ortak değerlere rağmen, iki halkın dış kışkırtmalardan etkilenebileceğini ortaya koymuştur. Geçen süre zarfında Dağlık Karabağ, Kıbrıs ve vize uygulaması gibi meselelerin iki ülke kamuoyunda olumsuz psikolojik etkiler yarattığı gözlemlenmiştir. Bu anlamda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin

daha da ileri taşınabilmesi için mevcut siyasi iradenin korunması ile birlikte, karşılıklı olarak kamu diplomasi araçlarının daha etkin kullanılması gerekmektedir. Ayrıca, her iki ülkenin Ermenistan ile farklı şekilde yaşadığı sorunlar, coğrafi anlamda mevcut kopukluk ikili ilişkilerden tam kapasite verim sağlanmasına mani oluşturmaktadır. Ermenistan ile sorunların iki ülke arasındaki mevcut potansiyelden azami faydalanmak adına bir engel olduğu gerçeğinden hareketle, bunların en uygun yöntemlerle çözülmesi şarttır. Aksi takdirde, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelecek yıllarda özellikle ekonomik ve ticari anlamda nitelik ve nicelik bakımından mevcut seviyenin çok daha üzerine çıkacağı pek mümkün gözükmemektedir.

Bununla birlikte, herhangi bir ülkeye karşı tehdit oluşturmayan, bölgede istikrar, kalıcı barış ve işbirliğinden yana politikalar izleyen Türkiye-Azerbaycan ilişkileri kendine münhasır bir seyirde gelişmektedir. Dahası, Türk İslam dünyasında bu iki devletin birbiri için var olması bile başlı başına büyük bir değerdir.

KAYNAKLAR

ADIGÜZEL, Hüseyin (2004). *Atatürk, Nerimanov ve Kurtuluş Savaşımız*, İstanbul: İleri Yayınları.

ALİEV, İlham (2014). "Azerbaijan-Georgia-Turkey Trilateral Format Unique", Trend News Agency, <http://en.trend.az/azerbaijan/politics/2271178.html> (Erişim Tarihi: 14.11.2016).

ARAS, Bülent (2014). "Turkish-Azerbaijani Energy Relations", Policy Brief 15, Global Turkey In Europe, In Coop. with Stiftung Mercator, Instituto Affari Internazionali and the German Marshall Fund of the United States, http://ipc.sabanciuniv.edu/wp-content/uploads/2014/04/GTE_PB_15.pdf (Erişim Tarihi: 01.02.2017).

ARAS, Bülent and Akpınar, Pınar (2011). "The Relations Between Turkey and The Caucasus", *SAM Center for Strategic Research*, <https://sam.gov.tr/the-relations-between-turkey-and-the-caucasus/> (Erişim Tarihi: 10.12.2016).

ASLAN, Mahir (2008). "Atatürk ve Azerbaycan Politikası". Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi <http://dspace.trakya.edu.tr:8080/jspui/bitstream/1/785/1/MAH%C4%B0R%20ASLAN.pdf> (Erişim Tarihi: 17.10.2016).

ASKERZADE, Aygün (2009). "NATO Çerçevesinde Azerbaycan-Türkiye Askeri İşbirliği ve Bölgesel Güvenlik Sorunları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 20: 1-17.

ASLANLI, Araz (2014). "Azerbaycan-Türkiye-Türkmenistan Üçlü Toplantısı Hakkında Uzman Görüşü", TURKSAM, <http://www.turksam.org/tr/haberin-yorumu-detay/1103-turkiye-azerbaycan-turkmenistan-uclu-toplantisi-hk-uzman-gorusu> (Erişim Tarihi: 21.10.2016).

AYDIN, Ülviyye (2014). "Avrupa Birliği'nin Enerji Politikaları: Bakü Petrollerinin Lojistik Boyutu", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt 10, Sayı 40: 35-66.

AYDIN, Ülviyye (2017). "Türkiye ve Azerbaycan Arasında Ulaştırma İşbirliği: Çağdaş İpek Yolu Üzerine Bölgesel ve Küresel Bir Analiz", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar 2017, Sayı 19, ss.207-223.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in TBMM'ye hitaben yaptığı konuşma, 06.05.1997, Ankara, <http://lib.aliyevheritage.org/tk/1020396.html> (Erişim Tarihi: 03.11.2016).

Azerbaycan Gazetesi, 19 Kasım 1999.

Azernews, "Formation of Turkey-Azerbaijan-Russia Trilateral Format Underway, 27 Ekim 2016, <http://www.azernews.az/nation/104311.html> (Erişim Tarihi: 03.01.2017).

BABALI, Tuncay (2005). "Implications of the Baku-Tbilisi-Ceyhan Main Oil Pipeline Project", *Perceptions*, Winter: 29-60, <http://sam.gov.tr/wp-content/uploads/2012/02/TuncayBabali.pdf> (Erişim Tarihi: 18.12.2016).

BAGİROV, Sabit (2001). "Azerbaijan's Strategic Choice In The Caspian Region". *The Security of the Caspian Sea Region*. Der. Gennady Chufrin. Oxford: Oxford University Press, Solna (Suecia), Stockholm International Peace Research Institute.

BARYLSKİ, Robert V. (1995). "Russia, The West, and the Caspian Energy Hub", *The Middle East Journal*, 49, 2: 217-232.

BBC Türkçe (2017). "Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi Türkiye'yi Yeniden Denetime Aldı", <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-39703293> (Erişim Tarihi: 01.11.2017).

BP. (2000). "Statistical Review of World Energy".

CAFERSOY, Nazım ve Araz Aslanlı (2012). "Türkiye - Azerbaycan Askeri İlişkileri". *Azerbaycan-Türkiye: Dostluk, Kardeşlik ve Stratejik Ortaklık*. Der. Cavid Veliyev, Reşat Resullu ve Kenan Aslanlı. Ankara: Berikan Yayınevi.

ÇELİKPALA, Mitat ve Veliyev, Cavid (2015). "Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye: Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği", *Politika Özeti* 03, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası ve Avrupa Çalışmaları Merkezi, İstanbul.

ÇEVİKÖZ, Ünal (2016). "Turkey in a Reconnecting Eurasia: Foreign Economic and Security Interests", ed. Jeffrey Mankoff, A Report of the CSIS Russia and Eurasia Program, https://csis-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/160429_Cevikov_TurkeyReconnectingEurasia_Web.pdf (Erişim Tarihi: 20.11.2016).

GÖKSEDEF, Ece (2015). "Azerbaycan Vizesinde İran Faktörü", <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/azerbaycan-vizesinde-iran-faktoru> (Erişim Tarihi: 30.04.2018).

GÜRCANLI, Zeynep (2012). "Azerbaycan'la Vize Muafiyetine İran Engeli", <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/azerbaycanla-vize-muafiyetine-iran-engeli-19942775> (Erişim Tarihi: 30.04.2018).

Habertürk, 22 Temmuz 2011, <http://www.haberturk.com/haber/haber/650735-azerbaycan-kkctcyi-taniyamaz-cunku> (Erişim Tarihi: 28.04.2018).

HABİBBEYLİ, Arastü (2017). "Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye" – Başarılı Üçlü İşbirliğinin 25 Yılı", *NewTimes*, <http://newtimes.az/tr/views/5174/> (Erişim Tarihi: 29.10.2017).

HAS, Kerim (2016). "Turkey-Azerbaijan – Not Only Energy Affair," *Russian International Affairs Council*, http://russiancouncil.ru/en/inner/?id_4=7357 (Erişim Tarihi: 10.12.2016).

Hürriyet, 25 Ağustos 2001, <http://www.hurriyet.com.tr/kivrikoglu-bakude-12156> (Erişim Tarihi: 30.10.2017).

İSMAYİLOV, Murad and Graham, Norman A. (2016). Edt. *Turkish-Azerbaijani Relations: One Nation—Two States?*, Oxon; Routledge and New York: Routledge.

İSMAYİLZADE, Fariz (2005). "Turkey – Azerbaijan: The Honeymoon Is Over". *Turkish Policy Quarterly* (4) 4: 1-11.

İSMAYİL, Elnur (2012). "Türkiye-Azerbaycan-İran İlişkileri: İşbirliği mi Yoksa Güvensizlik mi?", *BİLGESAM*, <http://www.bilgesam.org/incele/168/-turkiye-azerbaycan-iran-iliskileri--isbirligi-mi-yoksa-guvensizlik-mi-/#.WKDTHDuLTcd> (Erişim Tarihi: 24.01.2017).

KARAGÖL, Erdal Tanas; Ateş, Seyithan Ahmet; Kızılkaya, Mehmet ve Kaya, Salihe (2016). *Türkiye'nin Enerjide Merkez Ülke Olma Arayışı*, SETA Yayınları: Ankara.

KARAKOÇ, Ercan (2004). *Atatürk'ün Dış Türkler Politikası*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.

KASIM, Kamer (2009). *Soğuk Savaş Sonrası Kafkasya*, USAK Yayınları: Ankara.

KILIÇ, Hulusi (2012). "Son Yirmi Yılda Azerbaycan ve Türkiye İlişkilerine Kısa Bir Bakış". *Azerbaycan-Türkiye: Dostluk, Kardeşlik ve Stratejik Ortaklık*. Der. Cavid Veliyev, Reşat Resullu ve Kenan Aslanlı. Ankara: Berikan Yayınevi.

LEVİNE, Steve (2013). "Margaret Thatcher's Global Legacy: She Changed the Soviet Union, the Gulf War, and the Oil Industry", *The Atlantic*, <https://www.theatlantic.com/business/archive/2013/04/margaret-thatchers-global-legacy-she-changed-the-soviet-union-the-gulf-war-and-the-oil-industry/274773/> (Erişim Tarihi: 12.01.2017).

MARRİOTT, James and Minio-Paluello, Mika (2012). *The Oil Road: Journeys From The Caspian Sea To The City Of London*, New York: Verso.

Milliyet, 4 Nisan 1993.

MORNINGSTAR, Richard (2006). "The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: A Retrospective And A Look At The Future", *The Central Asia-Caucasus Analyst*, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/11010-analytical-articles-caci-analyst-2006-8-23-art-11010.html> (Erişim Tarihi: 28.10.2017).

NTV, "Azerbaycan ile Bayrak Krizi Büyüyor", <http://www.ntv.com.tr/dunya/azerbaycan-ile-bayrak-krizi-buyuyor,3axSjUNRWEGsvJC4MHItTA> (Erişim Tarihi: 30.12.2016).

Sputnik Türkiye, “Ekonomi”,
<https://tr.sputniknews.com/ekonomi/201612211026435090-turkiye-azerbaycan-milli-para-ticaret/> (Erişim Tarihi: 20.01.2017).

SHİRİYEV, Zaur (2016). “Institutionalizing A Trilateral Strategic Partnership: Azerbaijan, Georgia, Turkey”, with cont. Eka Tkeshelashvili and Mitat Celikpala, Policy Paper, Konrad-Adenauer-Stiftung and The Center for International and European Studies at Kadir Has University, Istanbul.

TANAP, “Enerjinin İpek Yolu TANAP İçin İmzalar Atıldı”,
<http://www.tanap.com/haber/enerjinin-ipek-yolu-strongtanapstrong-icin-imzalar-atildi/> (Erişim Tarihi: 15.12.2016).

T.C. Bakü Büyükelçiliği, “Bilgi Notları”, <http://baku.be.mfa.gov.tr/AgencyInfoNotes.aspx> (Erişim Tarihi: 24.09.2016).

T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, “Yüksek Düzeyli İşbirliği Mekanizmaları”, 2017, <http://kdk.gov.tr/haber/yuksek-duzeyli-isbirligi-mekanizmalari/452> (Erişim Tarihi: 20.01.2017).

T.C. Ekonomi Bakanlığı, Dış İlişkiler – Ülkeler – Azerbaycan, https://www.ekonomi.gov.tr/portal/faces/home/disiliskiler/ulkeler/ulke-detay/Azerbaycan/html-viewer-ulkeler?contentId=UCM%23dDocName%3AEK-159561&contentTitle=T%C3%BCrkiye%20ile%20Ticaret&_afLoop=11293425686787502&_afWindowMode=0&_afWindowId=pupgg8niv&_adf.ctrl-state=c5ou142wh_317#!%40%40%3F_afWindowId%3Dpupgg8niv%26_afLoop%3D11293425686787502%26contentId%3DUCM%2523dDocName%253AEK-159561%26contentTitle%3DT%25C3%25BCrkiye%2Bile%2BTicaret%26_afWindowMode%3D0%26_adf.ctrl-state%3Dc5ou142wh_321 (Erişim Tarihi: 30.11.2017).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Azerbaycan”, <http://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-kunyesi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 24.10.2016).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Azerbaycan’ın Ekonomisi”, <http://www.mfa.gov.tr/azerbaycan-ekonomisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 06.02.2017).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye Dışişleri Bakanları Dördüncü Üçlü Toplantısı Kars’ta Gerçekleştirildi”, Güncel Gelişmeler, 10 Aralık 2014, http://www.mfa.gov.tr/azerbaycan_gurcistan_turkiye-disisleri-bakanlari-dorduncu-uclu-toplantisi-kars_ta-gerceklestirildi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 21.01.2017).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Üçlü Toplantısı’na Katıldı”, 28 Ağustos 2015, http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-mevlut-cavusoglu-turkiye_azerbaycan_turkmenistan-uclu-toplantisi_na-katildi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 08.01.2017).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan Arasında Dışişleri Bakanları Düzeyinde Üçlü Diyalog Mekanizması Teşkil Edildi”, Güncel Gelişmeler, 8 Haziran 2012, <http://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanlari-duzeyinde-uclu-diyalog-mekanizmasi-teskil-edildi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 21.01.2017).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Cumhurbaşkanları Üçlü Zirvesi Tiflis'te Gerçekleştirildi", Güncel Gelişmeler, 6 Mayıs 2014, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_azerbaycan_gurcistan-cumhurbaskanlari-uclu-zirvesi-tiflis-te-gerceklestirildi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 21.01.2017)

T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Dışişleri Bakanlığı Üçlü Toplantısı", Güncel Gelişmeler, 28 Mart 2013, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye%E2%80%93azerbaycan%E2%80%93gurcistan-disisleri-bakanlari-uclu-toplantisi.tr.mfa> (Erişim Tarihi: 21.01.2017).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan Dışişleri Bakanlığı Üçlü Toplantısı Gence'de Düzenlendi", Güncel Gelişmeler, 19 Şubat 2014, http://www.mfa.gov.tr/turkiye_azerbaycan_gurcistan-disisleri-bakanlari-uclu-toplantisi-gence_de-duzenlendi.tr.mfa (Erişim Tarihi: 21.01.2017).

T.C. Ulaştırma, Denizcilik ve Haberleşme Bakanlığı, "Güncel Haber", 20 Eylül 2016, http://www.ubak.gov.tr/BLSM_WIYS/DIDGM/tr/Belgelik/Guncel_haber/20160920_114220_66124_1_64.html (Erişim Tarihi: 29.11.2016).

TİKA (2017). "TİKA'dan "İslam İşbirliği Teşkilatı" Azerbaycan Çalışma Merkezi Kurulumuna Danışmanlık Desteği", http://www.tika.gov.tr/tr/haber/tika%27dan_islam_isbirligi_teskilati_azerbaycan_calisma_merkezi_kurulumuna_danismanlik_destegi-34826 (Erişim Tarihi: 01.11.2017).

Today.Az, "Turkey Seeks To Create Another Trilateral Format With Azerbaijan, 4 Ocak 2017, <http://www.today.az/news/politics/157441.html> (Erişim Tarihi: 02.02.2017).

Turkish Probe, 1 September 1995.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Cilt: 34, Yasama Yılı: 2, 95.Birleşim, 27.4.1993, 323-355, <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c034/tbmm19034095.pdf> (Erişim Tarihi: 26.10.2016).

Türkiye İstatistik Kurumu, "Dış Ticaret İstatistikleri", http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046 (Erişim Tarihi: 25.10.2016).

VALİYEV, Javid (2015). "Azerbaijan-Georgia-Turkey Triangle: The Main Features of Cooperation", *Caucasus International*, Volume 5, No:3, http://cijournal.az/storage/posts/116/files/CI_Vol5_No3_DIGITAL_29-46.pdf (Erişim Tarihi: 14.10.2016).

VELİYEV, Cavid (2012). "Bölgesel Olayların Türkiye - Azerbaycan İlişkilerine Etkisi". *Azerbaycan-Türkiye: Dostluk, Kardeşlik ve Stratejik Ortaklık*. Der. Cavid Veliyev, Reşat Resullu ve Kenan Aslanlı. Ankara: Berikan Yayınevi.

WAAL, Thomas de (2010). *The Caucasus: An Introduction*, New York: Oxford University Press.

WEITZ, Richard (2015). "Caspian Triangles: Azerbaijan's Trilateral Diplomacy—A New Approach for a New Era", The Central Asia Program (CAP) at George Washington University, Central Asia Economic Papers No. 14,

<http://centralasiaprogram.org/blog/2015/05/26/caspian-triangles-azerbaijans-trilateral-diplomacy-a-new-approach-for-a-new-era/> (Erişim Tarihi: 26.01.2017).